

Павло ГАЙ-НИЖНИК,
доктор історичних наук,
заступник директора
Науково-дослідного інституту
українознавства МОН України,
академік Академії політичних наук України

**ДИПЛОМАТІЯ ОМАНИ Й ТАКТИКА ТЕРОРУ:
ГІБРИДНА ПОЛІТИКА В СТРАТЕГІЇ
ТА ПРАКТИЦІ ТАЄМНОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ
ПРОТИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(квітень – грудень 1918 р.)**

Анотація. У статті висвітлено позалаштункову політику гібридної війни Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки проти Української Держави протягом гетьманування Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Досліджено антиукраїнську діяльність Ради народних комісарів РСФРР, керівної Російської комуністичної партії (більшовиків) та союзних їй російських партій лівих і правих соціалістів-революціонерів й анархістів. Зокрема, ідеться про зусилля радянської Росії щодо підривання соціально-політичного становища в Україні, організування антиурядових повстанських загонів і ватаг, надання їм збройної та фінансової допомоги, спрямування повстанського руху, організування масштабних страйків і саботажів за допомогою своєї агентури, а також облаштування сховів зі зброєю та підпільної мережі революційних комітетів тощо. Викрито таємні аспекти підривної антиукраїнської діяльності більшовицької дипломатії в Україні, зокрема радянського консульства в Одесі, та її участь у сприянні антигетьманському рухові. Окрему увагу приділено радянсько-більшовицькій політиці щодо створення в Україні таємних бойових загонів підпільної соціалістичної терористичної армії, а також таким діям радянського уряду Росії, як сприяння й спонсорування масового повстансько-терористичного руху та безпосереднє організування актів індивідуального терору проти державних діячів України.

Ключові слова: більшовицький терор, РСФРР, Скоропадський, Українська Держава, гібридна війна.

29 квітня 1918 року в Україні відбувся державний переворот, унаслідок якого було примусово демісовано есерівський уряд Центральної Ради й повалено Українську Народну Республіку. Їй на зміну проголосили виразно буржуазно-консервативну Українську Державу з диктаторською формою правління – гетьманат генерала П. Скоропадського. Більшовики ж РКП(б), як владуща й домінуюча партія в РСФРР, а також їхні політичні поплічники (ліві есери й анархісти) з перших днів започаткування гетьманського режиму працювали над тим, щоби запалити під ним землю вогнем повстань, терору та класової боротьби. Водночас вони заздалегідь готувалися до нових обставин в Україні.

ЦК РКП(б) зобов'язав усі місцеві партійні організації «працювати спільно за утворення єдиного фронту оборони» [31, с. 178]. Створений завбачливо у квітні 1918 р. Повстанський народний секретаріат «Повстанська дев'ятка» (Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою) об'єднав більшовиків, «лівих» із УСДРП, лівих російських та українських есерів у потужну антигетьманську силу¹. В українській глушині більшовики створювали підпільні військово-революційні комітети для керування загальним антигетьманським рухом [11]. Досить також сказати, що лише від 1 березня до 15 квітня 1918 року з РСФРР в Україну було відправлено 112 тис. гвинтівок, 378 кулеметів, 150 мінометів і бомбометів, чимало боєприпасів [4, с. 225]. Величезне значення мала й фінансова допомога від радянської Росії. Так, наприклад, лише на рахунок Харківської контори Державного банку з листопада 1917 року до квітня 1918-го з Петрограда було переведено 860 млн рублів [8, с. 237], а В. Ленін у березні 1918 року запевняв делегатів VII екстреного з'їзду РКП(б): «Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо» [49].

У травні 1918 року російські ліві есери радили більшовикам перенести до України Народний секретаріат, який має очолити повстання. Вони також пропонували створити міжпартійний «генеральний штаб» із підготовки загального повстання в Україні. Коли ж не вдалося це здійснити, ліві есери сформували свій нелегальний революційний уряд України – «комітет 16-ти» й організували власні повстанські загони.

Уже наприкінці травня 1918-го біля Єлисаветграда вибухнуло перше велике повстання проти гетьманського режиму. Канізьке повстання на Єлисаветградщині в травні–червні цього ж року підняв добре озброєний загін із селян ближчих сіл. Понад 700 повстанців довго вели нерівні бої з австро-угорськими каральними загонами й зрештою були розбиті, а 117 учасників повстання було повішено й розстріляно [50, с. 413–414]. 1 черв-

¹ До складу цієї «Повстанської дев'ятки» (Повстанбюро) увійшли: четверо більшовиків (А. Бубнов, В. Затонський, Ю. П'ятаков, М. Скрипник), четверо лівих есерів (С. Мстиславський, О. Северов-Одоєвський, М. Сьомушкін, Є. Терлецький) та один лівий український соціал-демократ (М. Врублевський).

ня 1918 року в селах Кринишна та Михайлівка (Катеринославщина) на австрійські війська напав загін із 200 осіб; 11 червня вибухнуло повстання в околицях Новомиргорода, Новоархангельська, Гledenців, а поблизу с. Ракіни німці зіткнулися з озброєним партизанським загonom у 200 вояків. Невдовзі ж, 14 червня, німецькі війська вже вели оборонні дії, відбиваючи «атаки більшовицького загону в 1000 чол.» біля Милорадівки [54, арк. 8, 29; 62, арк. 1, 16, 18, 22, 24, 37, 45]. На початку червня 1918 року запалали Катеринославщина й Уманщина, де повстанські загони налічували до п'яти тисяч осіб – здебільшого представники лівої течії Вільного козацтва. 5–6 червня виступом семи сіл Звенигородського повіту проти двох каральних загонів німців було розпочато Звенигородсько-Таращанське селянське повстання – одне з найорганізованіших, найчисленніших і найпотужніших. Згодом, коли розрізнені повстанські загони об'єдналися й відійшли до Звенигородки, їхня кількість становила близько 15 тис. вояків. Невдовзі весь Звенигородський повіт перейшов до рук повсталих, які поширили свої дії ще й на Таращанський повіт. Київщина потопала в повстанському терорі, нальотах і пограбуваннях. Вирував Уманський повіт. Озброєні бандформування з'явилися в Саліховському лісі Острівської волості Васильківського повіту. У другій половині червня в лавах повстанців воювало вже 25 тис. бійців. На кінець місяця сформований під керівництвом лівих сил («боротьбисти» й більшовики) повстанський штаб мав у своєму розпорядженні вже 10 тис. озброєних вояків і ще близько 20 тис. ополченців [12, с. 206–207, 209–210, 218, 222–223].

Перші збройні антигетьманські повстання було придушено, а спроба розгорнути їх у всеукраїнську збройну боротьбу проти гетьманського уряду зазнала невдачі. Поки на Звенигородщині й Таращанщині приборкували повстанців, у Києві 6 червня о 10 год 10 хв ранку з боку Звіринця, де були розташовані склади вибухових речовин і військового знаряддя, розлігся потужний вибух. Незабаром здетонували боеприпаси на сусідніх складах [10]. Невдовзі вибухи пролунали ще в кількох районах Києва, зокрема на Деміївці та на Подолі, а 31 серпня о 15 год 20 хв почали вибухати набої на складах зброї неподалік станції Одеса-Застава. Безперервні вибухи тривали майже 10 годин (загинуло 40 осіб, ще 100 були поранені). Через два тижні, 13 вересня 1918 року, десь о 16:00 дня потужний вибух здригнув Керч (загинуло 4 особи, 23 було поранено). Тож не дивно, що під ретельним наглядом сил правопорядку Української Держави (зокрема Департаменту Державної варті МВС і спецслужб Осібного відділу Власного штабу П. Скоропадського, що був слідчо-оперативним кістяком Головної квартири Гетьмана всієї України) перебували провідні діячі соціалістичних партій [23, арк. 15].

Тоді ж український політикум зіткнувся з іншою формою протистояння – індивідуальним терором. 29 липня було вчинено замах на Міністра шляхів сполучень Б. Бутенка [5; 52, арк. 137; 61, арк. 3–4; 66]. Наступної ночі двоє більшовицьких терористів застрелили в Полтаві І. Стешенка – першого генерального секретаря освіти Центральної Ради й тоді ще генерального комісара (інспектора) народної освіти Міністерства освіти Української Держави [6].

З іншого боку, навесні – влітку 1918 року російська партія лівих есерів уже підготувала низку терористичних актів, обравши собі за головні мішені німецького кайзера Вільгельма II, начальника Генерального штабу Німецької імперії П. фон Гінденбурга, Посла Німеччини в РСФРР В. фон Мірбаха², командувача німецької групи армій «Київ» фельдмаршала Г. фон Айхгорна, начальника штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренера та Гетьмана всієї України П. Скоропадського. Задля ліквідування трьох останніх зазначених осіб до Києва з радянської Росії прибули есери-терористи: Г. Смолянський, Б. Донської та І. Каховська. В Україні до них приєдналися українські есери М. Залужна, І. Бондарчук (Собченко) і есер С. Терлецький, член першого радянського уряду України.

Два місяці ця об'єднана терористична група готувала свій замах на німецького фельдмаршала Г. Айхгорна. 30 липня Б. Донської одягнув плащ, до кишені якого поклав потужну бомбу. До району атентату його супроводжувала І. Каховська й підстраховував С. Терлецький. У місцевості Липки в Печерському районі Києва С. Терлецький та І. Каховська залишили Б. Донського наодинці. О 13 год 50 хв на очі Б. Донському потрапив фельдмаршал Г. фон Айхгорн у супроводі свого ад'ютанта, капітана В. фон Дресслера. О 14-й годині терорист кинув їм під ноги бомбу [3]. Гетьман був приголомшений звісткою про замах на Г. Айхгорна. Згодом він запише в спогадах: «Я відчував, що його смерть тільки ускладнить становище в Україні» [47, с. 244]. Того ж дня загинув ад'ютант фельдмаршала, капітан В. Дресслер, а о 10-й годині вечора скінчилося життя й самого Г. Айхгорна [40]. П. Скоропадського бойова група російських лівих есерів планувала вбити в момент, коли той виходитиме з церкви після відспівування Г. Айхгорна, проте тоді терористи ще не встигли виготовити нову бомбу, а вже наступного дня членів цієї бойової групи було заарештовано.

5 липня 1918 року в Москві на Першому з'їзді КП(б)У (5–12 липня) було затверджено загальний план боротьби проти гетьманату. В резолюції з'їзду було констатовано, що «повстання на Україні розвивається під гаслом відновлення революційного возз'єднання України з Росією» [8, с. 431]. Проект цієї резолю-

² Посла Німецької імперії в Росії графа В. фон Мірбаха вбили російські ліві есери 6 липня 1918 року.

ції запропонував Г. П'ятаков³. У ньому було рішуче зазначено, що «основним завданням партії пролетаріату зараз на Україні є [...] організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів» [39, с. 97, 148].

У резолюції ж про збройне повстання, проект якої виробив А. Бубнов, було занотовано цілу низку практичних завдань, і поміж них визначальними були такі: 1) агітування трудящих мас із роз'ясненням мети, значення й перспектив збройного повстання; 2) організування мережі військово-революційних комітетів як повстанських органів, підпорядкованих партії, та створення Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) для керування підготовкою й проведенням повстання; 3) технічна допомога повстанню через військово-революційні комітети; 4) унесення максимальної організованості й планомірності в повстанський рух, спрямування всіх зусиль на те, щоби не допустити розгрому революційних сил частинами [39, с. 154–155].

Уже незабаром на Чернігівщині й Полтавщині з'явилися більшовицькі повстанські загони. Після низки замахів, терористичних актів та убивств політична керівна ланка країни змушена була навіть перейнятися питанням про життєспроможність і керованість держави та її владно-адміністративної вертикалі в разі несподіваної ізоляції чи смерті (ліквідації) її очільника – П. Скоропадського. Тож 1 серпня 1918 року Рада міністрів ухвалила Тимчасовий Закон «Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування по-за межами держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України» [25], а 3 серпня 1918 року П. Скоропадський склав свій політичний заповіт [64, арк. 3].

5 серпня більшовики України оголосили наказ № 1 «на штурм», яким закликали до загальноукраїнського повстання. Того ж дня на залізничній станції Київ-1 (пасажирський) об 11 год 55 хв під час розрахунку з робітниками у вбиральні контори 14-ї дільниці було підірвано бомбу [58, арк. 1–2]. Протистояння перетворилося на справжнє бойовище без фронту й правил, без запілля й законів ведення війни. Тоді ж спалахнули повстання селян у Полтавському, Хорольському, Кременчуцькому, інших повітах Полтавщини. У повстанський вир знову втягувалася Київщина. Дедалі більші регіони охоплювали селянські виступи на Харківщині. Перекинулися вони й на Херсонщину, а в другій половині серпня епіцентр боротьби було зміщено також на Поділля й Волинь [12, с. 259, 261, 263–266, 268–271, 281–286, 296–299, 302–309, 320–321; 50, с. 426–428, 430–432]. Ба більше, на деякий час було сформовано чималі терени, де гетьманський уряд і окупанти були вже не в змозі контролювати ситуацію, тож там панували повстанці, які встановлювали власні органи влади – ревкоми, ради тощо.

³ Спочатку КП(б)У очолював Георгій П'ятаков (липень – вересень 1918 р.), потім – Серафима Гопнер (вересень – жовтень 1918 р.), Емануїл Квірінг (жовтень 1918 р. – березень 1919 р.), Станіслав Косіор (травень 1919 р. – листопад 1920 р.).

Через місяць, 5 вересня, Рада народних комісарів РСФРР на пропозицію голови Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК) прийняла Постанову про червоний терор [42, арк. 10]. Невдовзі ж, 8 вересня 1918 року, ЦК КП(б)У, обговоривши на своєму пленумі питання про бойові дії в Україні, постановив, що партійні організації більшовиків мусять узяти найенергійнішу участь у подальшому розвитку партизанської війни проти гетьмана та його уряду [2, с. 215]. Із цією метою 15 вересня ЦК РКП(б) скликав у Москві нараду представників підпільних комуністичних організацій України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Польщі й Фінляндії. На нараді для керівництва підпільною роботою було обрано Центральне бюро комуністичних організацій окупованих районів, а основним військово-політичним завданням комуністів було повалення гетьманського режиму, знищення державної самостійності України й розпалювання світової революції. Тож як з огляду державно-політичного, так і з класово-ідеологічного, буржуазній і самостійній Українській Державі, та ще й у формі гетьманату, місця на світовій арені й по сусідству з РСФРР у теорії та практиці її комуністичних провідників не було.

Один із більшовицьких вождів, Г. Зінов'єв, досить чітко висловив основну мету й напрям РСФРР в одній зі своїх промов, у якій, зокрема, наголошував: «Потрібно уподібнитися військовому таборові, з якого в село можна кинути загоны. Якщо ми не збільшимо нашу армію, нас виріже наша буржуазія. Адже в них іншого шляху немає. Нам із ними не жити на одній планеті. Нам потрібен власний соціалістичний мілітаризм задля подолання своїх ворогів. Ми мусимо заволокти за собою 90 млн зі ста, що населяють Радянську Росію. З рештою зась говорити – їх слід знищувати. Велика відповідальність лежить на нас перед світовим пролетаріатом, який бачить, що тільки в Росії влада перейшла до робітничого класу» [45]. 22 вересня Всеукраїнський центральний ВРК видав наказ про формування повстанських дивізій (1-шу очолив Кропив'янський; 2-гу – Ауссем).

15 серпня 1918 року Департамент Державної варті МВС сповістив Київського столичного отамана про те, що «готується замах на пана Гетьмана групою більшовиків на Україні, котра має безпосередній зв'язок з Москвою» [56, арк. 220]. Агентурі стало відомо, що все необхідне для здійснення цього злочину буде привезено до Петроградського готелю в Києві у жовтій скрині з подвійним дном, а задля її отримання туди мали прибути більшовики з особливим паролем (його обіцяли надати додатково). Крім того, у Державній варті також знали, що в більшовицьких бойовиків, які прийдуть по скриню, «навколо тіла будуть бомби, гранати і пекельні машини» [56, арк. 220]. Тож МВС наказав столичному Освідомченому відділові негайно здійснити всі належні розпорядження щодо термінової розробки зазначених відомостей та вжити відповідних оперативних заходів і дій.

Ба більше, у серпні начальник гетьманського штабного Осібного відділу Д. Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальника гетьманського Власного штабу Б. Стеллецькому, що відповідно до «цілком достовірних агентурних відомостей» 15 вересня 1918 року група з 28 осіб ухвалила вбити П. Скоропадського. Виконавців замаху на гетьмана було обрано шляхом жеребкування: ними стали такі собі Іван Андрійович Смірнов та Афанасій Степанович Барклаєв. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини й там здійснити замах на голову Української Держави. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а й сигналом для загального повстання в Україні [20, арк. 19–21]. Заходи безпеки й конспірації, яких Власний штаб гетьмана вжив задля недопущення витоку будь-якої інформації про це, були такі суворі, що Департамент Державної варти по лінії Освідомчого відділу МВС цілком таємно повідомив Київському міському отаманові про замах, який готували проти гетьмана, уже постфактум аж 27 вересня 1918 року.

Саме цим, вочевидь, було зумовлено цілковите втаємничення й зміна дати від'їзду П. Скоропадського до Німеччини для зустрічі з кайзером Вільгельмом II і таке ж несподіване повернення гетьмана в Україну та до власного палацу. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свого наміру – очільник Української Держави залишився живим, проте цей епізод однозначно виявив принаймні два важливих чинники: взаємозв'язок спроб убивства П. Скоропадського з початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками [9].

Готувала замах на життя П. Скоропадського й інша група більшовицьких убивць. У цілком таємній і надзвичайно терміновій телеграмі з Чернігова до конотопського повітового старости гетьманські спецслужби повідомляли органи влади цього прикордонного з більшовицькою Росією повіту про необхідність затримання трійці терористів-кілерів, які мали потягом прямувати з РСФРР до Української Держави. «Найближчі дні мають проїхати [з] Москви: Ніколай Ніколаєвіч Кедров, тридцяти п'яти років високого зросту поголений схожий на артиста, невідомий 40 років маленького зросту [з] довгим темно-русявим волоссям і невідомий 37 років [з] темно-русявим коротко зістриженим [волоссям] поголені всі три їдуть для організації замаху на Гетьмана крапка Дехто Яжовський Начальник контррозвідки Курської Радянської Армії та артистка Салтикова тире Агатьєва котра везе прокламації крапка Виявлені й указані обшукати заарештувати повідомити мені номер», – ішлося в цій цілком таємній телеграмі за підписом губерніяльного старости Чернігівщини М. Висоцького [22, арк. 54].

У другій половині вересня 1918 року спецслужби здійснили низку затримань радянських агітаторів і бойовиків. Зокрема, було успішно закінчено агентурну операцію, унаслідок якої заарештували колишніх червоногвардійців О. Сухарева, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатово, М. Курпатово, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, які в січні 1918 року розстрілювали колишніх російських офіцерів та українських старшин і козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провини заарештованих [65, арк. 12–25, 38–46].

А втім, із початком жовтня російське більшовицьке, лівоесерівське й анархічне антидержавне терористичне підпілля вкупі з мережею українських протигетьманських опозиційних радикальних соціалістичних партій посилили свою діяльність. Активізували свою роботу також гетьманські спецслужби та сили правопорядку [9].

7 жовтня 1918 року начальник контррозвідувального відділу штабу Південної (Южної) армії передав українським спецслужбам отримані таємні відомості: Рада народних комісарів РСФРР ще на початку серпня відрядила до Києва буцімто як дипломатичного представника спеціального радянського чиновника-агента, який мав керувати терористичними актами в Україні. Основними його завданнями було організувати замах на гетьмана П. Скоропадського й донського отамана П. Краснова, на що Л. Троцький виділив близько 4 млн рублів. Терористи мусили прибути з Росії до Києва, зустрітися з цим дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» та отримати від нього відповідні директиви. Передусім мали вчинити замах на П. Скоропадського, а вже потім – на П. Краснова. Однак плани було скореговано. За вказівкою Д. Мануїльського, заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР, убивство П. Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на донське козацтво та ще більше посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Д. Мануїльський наполіг на тому, щоби шляхом підкupu й агітації лівої частини Кругу Всевеликого Війська Донського влаштувати перевибори донського отамана й так знешкодити П. Краснова. Із цією метою з донським командним складом активно працювали такий собі Богучарський і лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Тож ставку знов було зроблено на терор.

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди з Курська прибув член Головної військової ради підосавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретарка трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, який мешкав на вул. Платонівській і видавав адреси), такий собі

Васильєв (котрий жив у Новочеркаську поміж вулицями Отаманською та Московською), ще один новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін і Понеделеїн (мешкали на станції Євстратівка) [20, арк. 15–16].

Усі акції та дії більшовицького підпілля й навіть дипломатів цілковито контролював та спрямовував партійно-державний центр у Москві, а прикордонний Курськ став осередком концентрації антиукраїнської розвідувальної та контррозвідувальної мережі, терористично-підривних груп, шпигунсько-пропагандистського підпілля й оперативного штабу збройних підрозділів та армій тощо. Зазначену антиукраїнську тактику руйнування й стратегію завоювання розробляли та спрямовували керівні органи й вожді більшовицької партії. Остаточну мету комуністичної Росії було висловлено в одному з рішень ЦК РКП(б), який визнав за необхідне для підтримання повстання й повного розгрому німецько-австро-угорських окупантів в Україні створити регулярні «українські» військові частини [13, с. 7–9, 20, 46, 48–49, 97; 30, с. 382; 38, с. 305].

Відповідно до таких та інших, докладніших і таємніших, указівок В. Леніна та ЦК РКП(б) більшовики України наполегливо формували в нейтральній зоні (на кордоні Української Держави з радянською Росією) регулярні військові частини з прибулих до цієї територіальної смуги партизанських загонів і місцевих повстанців. Інформуючи В. Леніна про хід цієї роботи, член ЦК РКП(б) Я. Свердлов писав у середині жовтня 1918 року: «Вважаю, за теперішніх умов треба повніше сприяти нашим українцям у формуванні їхніх частин. Загалом зараз же на Український фронт можна дещо кинути. Справи непогані» [46, с. 38]. У резолюції ж «Про поточний момент» II з'їзду КП(б)У, який було проведено в Москві 17–22 жовтня 1918 року під ідейним керівництвом В. Леніна, наголосили, що продовження існування в Україні гетьманської влади – величезна небезпека для російської революції, та зазначено, що першочерговим завданням у боротьбі за радянську владу є «об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне тільки в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку» [44, с. 34–36]. З'їзд указав на необхідність посилити підготовку до захоплення влади в основних робочих центрах України й закликав партійні організації енергійно створювати для майбутньої боротьби дисципліновані військові частини.

Політичним терором в Україні займалися також і російські ліві есери. Так, наприклад, через загрозу замаху на першу особу держави службовці Осібного відділу Власного штабу гетьмана й І. Огієнко ледь умовили П. Скоропадського скасувати свою поїздку до Кам'янця-Подільського на врочище відкриття 22 жовтня Українського державного університету. Власне, чутки про можливе вбивство гетьмана під час цього свята

кружляли ще задовго до нього як у губерніальному центрі, так і всією Україною. Тогочасний голова Подільської губерніальної народної управи, а на початку 1920-х – Міністр юстиції та заступник Міністра фінансів УНР В. Приходько вже в еміграції стверджував, що чутки про атентат на гетьмана мали під собою серйозні підстави. Про це оповів йому знаний на Поділлі громадський діяч і член партії есерів (УПСР) М. Остапович. Наприкінці вересня саме навпроти університету, у будинку «Просвіти», несподівано з'явилася крамничка із содовою водою, торгували в якій два євреї. Одначе невдовзі після відкриття університету крамничка зникла. Дещо згодом М. Остаповичу потай розповіли: «[...] той молодий жид, що торгував в крамничці і другий, що пересиджував там – були члени російської партії лівих соціалістів-революціонерів». «Отже, коли стало відомо, що на свято відкриття Університету у Кам'янці має прибути Гетьман Скоропадський, – зазначав М. Остапович, – то було рішено, що це буде відповідна нагода вчинити на нього замах. Виконання цього завдання було доручено тим молодим людям, що мали крамничку з содовою водою. Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний атентат. Звичайно, коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і в крамничці з содовою водою, а її власники зникли з Кам'янця невідомо куди» [41, с. 89–90].

Український уряд і спецслужби самовіддано намагалися боротися з більшовицькою, есерівською та анархістською шпигунсько-терористичними й партійно-пропагандистськими мережами. Так, наприклад, із наказу І. Кістяковського в жовтні 1918 року в Житомирі було викрито розгалужену бойову організацію російських лівих есерів [55, арк. 2–2 зв.], а в Києві й Одесі заарештовано членів двох викритих великих більшовицьких організацій, які мали зв'язок із більшовицькою мировою делегацією в столиці та з радянським консульством у Південній Пальмірі [57, арк. 462]. Допит затриманих, обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів виявили тісний зв'язок між головою більшовицької мирової делегації Х. Раковським, українськими соціалістичними діячами й радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади [24, с. 145]. У розпорядженні МВС були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації вели посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодували мільйонів рублів на організацію залізничних страйків, збройного повстання тощо, але німці всіляко заважали перешкодити цим діям і наполегливо прикривали ленінських агентів [34, с. 131].

Чи знали союзники Української Держави про те, що РСФРР фінансує повстанців і допомагає їм, скажімо, зброєю? Атож! Проте не лише затуляли на це очі, а й заважали гетьманським спецслужбам протидіяти такому

втручання. Так, наприклад, голова більшовицької мирової делегації в Києві телеграфував до Москви від 2 вересня про свою залаштункову розмову з німецьким посланцем. Х. Раковський писав, що німці часто співдіють із більшовиками, зокрема, через Новоросійськ [1, арк. 46]. А. Мумм, оповідав далі Х. Раковський, «звинуватив нас у напівжартівливій формі, що допомагаємо страйку (і що про це в Москві вже відправлено Німеччині представлення) і озброюємо повстанців, постачаємо революціонерам гроші. На моє заперечення, – доповідав Х. Раковський, – що наша делегація *estassez sage et intellegente pour ne pas semoler des affaires (ni ne la concernent pas)*⁴ він заперечив сміючись, що є багато способів обходити правила дипломатичної етики, на що з моєї [Раковського] сторони настало заперечення: *la dessus vous devrez etre mieux renseigne quemoi etant depuis longtemps dans cotla cariere*⁵» [1, арк. 47].

Зрештою, на цьому ґрунті в Міністра внутрішніх справ України загострилися стосунки й із німецьким військовим командуванням, адже саме за наказом І. Кістяковського було вчинено труси в більшовицьких «дипломатів», здійснено обшук у Консульстві РСФРР в Одесі, унаслідок чого виявили зв'язки німецької дипломатії та військової розвідки (Оберкомандо) з більшовиками. Очільник гетьманського МВС звинуватив німців у тому, що вони знали, зокрема, про таємні перемовини між В. Винниченком (головою опозиційного Українського національного союзу) і Х. Раковським (керівником делегації РСФРР на мирових переговорах з Українською Державою) і не повідомили про це український уряд. Під час обшуку в приміщенні радянської делегації та консульства Державна варта й агенти Освідомчого відділу знайшли документи, що підтверджували звинувачення І. Кістяковського⁶.

Освідомчий відділ МВС у своїй агентурній записці доповідав про підготовку повстання проти гетьмана, над якою працювали більшовики. План цей складався із 7 пунктів. До того ж у розпорядженні гетьманських спецслужб опинилося й повідомлення Х. Раковського: той отримав од уряду РСФРР 40 млн рублів на організацію та реалізацію зазначеного плану з повалення гетьманського режиму. Українські спецслужби мали агентурні відомості й про більшовицьку спецслужбу – ВНК, знали її локацію в Москві (Луб'янка), про чекістські летючі загони (зі штабом на Ворсоноф'євському провулку в Москві), про місцеперебування співробітників ВНК (будинки, готелі, особняк Щукіна в Успенському пров.), про структуру

⁴ «[...] достатньо мудра й кмітлива, щоби не втручатися в справи, які її не стосуються» (фр.). Орфографію французького оригіналу передано без змін.

⁵ «[...] вам, певно, про це відомо більше ніж мені, зважаючи на тривалість вашої кар'єри» (фр.).

⁶ Консульство РСФРР в Одесі ліквідували 14 жовтня 1918 року. Співробітникам було запропоновано негайно, під охороною, залишити межі Української Держави.

ВНК – 20 відділів, їх розміщення, особовий склад, а також про військові частини ВНК, їхній матеріально-технічний стан, порядок проведення обшуків і арештів тощо [15, арк. 116–119 зв.]. Ба більше, Освідомчий відділ дізнався про місце проживання В. Леніна (Кремль і дві конспіративні квартири в Москві), здобув відомості про охорону Кремля, а також про більшовицьких вождів Л. Троцького (Бронштейна), Г. Чичеріна та А. Луначарського. МВС України отримало у своє розпорядження низку свідчень про жахи «червоного» терору в РСФРР, про стан справ на Тульських збройових заводах (як-от про те, що працюють на них 47 тис. робітників і що там виготовляють 5 тис. гвинтівок щоденно) тощо [21, арк. 3, 4].

Захопивши документи про перебування в Києві російської мирової делегації на чолі з Х. Раковським, гетьманські спецслужби здобули разом із ними й відомості про дії та заходи більшовицьких «дипломатів», які було спрямовано на шкоду державному ладові України [14; 19]. Крім того, до рук української служби безпеки потрапили більшовицькі зведені агентурні дані про принципи набору українських рекрутів для служби в Червоній армії РСФРР і систему грошового утримання для них. Так, наприклад, кожному новобранцю-українцю, що подався до Червоної армії, видавали на дорогу 65 руб., аби дістатися збірного пункту на ст. Колонтаївка в Курській губернії, а також щомісяця по 150 руб. платні на всьому готовому (старим солдатам видавали по 300 руб., отаманові – 800 руб., а платня агітатору – 450 руб. на місяць і 15 руб. добових). Усі ж робітники й майстрові, що мали членство в партії більшовиків, мусли залишати свої професійні заняття та повністю віддаватися партійній роботі (усім їм також обіцяли й сплачували відповідне до їхнього заробітку утримання) [18, арк. 11–11 зв.].

Тож обурений український Міністр внутрішніх справ навіть віддав розпорядження арештувати провідників дипломатичної делегації РСФРР Х. Раковського й Д. Мануїльського після того, як та зірвала мирові переговори з Україною. Утілити цей намір гетьманські вартовики не змогли, позаяк не встигли зупинити більшовицький спеціальний дипломатичний потяг із ними, який врешті вислизнув до Росії. Наслідком із боку німців стала вкрай різка вимога заступника німецького посланця, радника Тіля, негайно звільнити інших арештованих більшовиків, повернути вилучені під час обшуку документи й відправити до демісії І. Кістяковського. Це призвело до загострення урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 року дев'ять міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за Міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку (водночас слід зауважити, що причина урядової кризи, зокрема, полягала в низці окремих внутрішньоукраїнських соціально-політичних проблем).

Агентура ж Осібного відділу Власного штабу гетьмана чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів, як-от щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків і підпільної партійної наради Ю. П'ятакова в Києві 31 серпня; переховування в столиці колишнього командувача 3-ї радянської армії, лівого російського есера П. Лазарева та його зміну зовнішності й плани переїхати до Одеси (рапорт од 25 вересня); Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РКП(б) членів ВНК у Москві Яковлева й Рижкова (рапорт од 12 жовтня); зборів столичних комуністів для зустрічей із кур'єрами з провінцій, котрі проводили щоденно о сьомій вечора в київській кооперативній їдальні на Подолі, а також щодо таємного складу забороненої літератури, який було розміщено на розі столичних вулиць Межигірської та Хорива – будинок № 18 (агентурні повідомлення від 16 листопада) тощо.

«Розшифрували» гетьманські спецслужби й більшовицьку акцію з передислокації терористів-горлорізів неслов'янського походження в Україну: їх видавали за робітників. Так, наприклад, 16 жовтня 1918 року в урядовій телеграмі до Полтавського губерніяльного староства Департамент Державної варти МВС повідомляв, що «останнім часом відзначається посилений наплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організовують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання» [23, арк. 167]. Згідно з агентурними повідомленнями, МВС доводило до відома місцевих органів правопорядку способ легалізації та засоби конспірації таких бойовиків: «Ці групи стають до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилей, при чому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того, більшовики користуються китайцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей» [23, арк. 167]. Надаючи особливо серйозного значення цьому явищу, Киев наказав застосувати невідкладні заходи з перевірки населення й учинення періодичних облав, а також удатися до негайного арешту всіх китайців і латишів як таких, що входять до складу зазначених артилей, так і окремих осіб, діяльність яких може викликати підозру [23, арк. 167]. Заарештованих слід було передати місцевому німецькому командуванню для відправлення на примусові роботи.

Окрім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. соціалістичну) армію. Так, у терміновому, цілком таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Департаменту Державної варти до Київського міського отамана від 19 жовтня 1918 року було повідомлено, що 16 жовтня в Чигирині Київської губернії заарештували такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні

його разом з іншими агентами головний комісар Москви доправив із Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант повідомив, що головним більшовицьким агентом у Київській губернії є офіцер-літун Павло Іванович Петров (що мешкав у столиці на вул. Фундуклеївській, 68, кв. 14), у Черкаському повіті – Олександр Смірнов, у Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, в Уманському – Феофан Філіпович Іванов, у Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомляли, що в ніч із 19 на 20 жовтня у квартирі П. Петрова мав бути з'їзд усіх цих агентів [17, арк. 37].

Зрештою, тільки-но було чітко означено поразку Центральних держав у Першій світовій війні, члени більшовицької мирової делегації в Києві перервали перемовини з українською стороною та виїхали до РСФРР під приводом необхідності проконсультуватися зі своїм урядом. Утім їхні перемовини по прямому дроту з головою Наркомату зовнішніх справ Г. Чичеріним і телеграмне спілкування між ними засвідчували, що російські дипломати готувалися також до відправки членів своїх родин із Києва в радянську Росію [48, с. 109]. А це означало, що Рада народних комісарів не мала більше наміру продовжувати мирні переговори з українським урядом. Коли ж 13 листопада в Комп'єнському лісі між Четверним союзом та Антантою було укладено перемир'я, РНК РСФРР одразу ж однобічно зреклася своїх зобов'язань за мировим договором у Бересті (Бресті-Литовському), а отже, і щодо вдаваних намірів замиритися з Українською Державою та фактом її існування. Тож ще напередодні цієї події родини більшовицьких делегатів в Україні було заарештовано, що дало змогу урядові гетьмана, як повідомляв заступник Міністра закордонних справ О. Палтов, українським консулам в Петрограді й Москві домогтися від більшовиків згоди на обмін дипломатичних осіб і членів їхніх сімей з обох сторін. Для повернення на Батьківщину українських дипломатів та їхніх родин у радянській Росії було виділено окремі потяги, двосторонній обмін провели 10 листопада 1918 року на прикордонній станції Могилів [35, с. 336].

Шлях до вже неприхованого вторгнення й відкритої війни з Україною для більшовицької Росії було відкрито. Ба більше, уже в жовтні 1918 року йшлося про відновлення українсько-російського фронту, як свідчать офіційні повідомлення в пресі державного Українського телеграфного агентства (УТА). Зокрема, за повідомленням УТА з Білгорода 28 жовтня 1918 року, на тих теренах було розгромлено «більшовицькі банди, що перейшли демаркаційну смугу поблизу Сажного» та «втрати більшовиків величезні» (водночас «селяни прилеглих сіл брали діяльну участь в допомозі й приводили до українсько-німецького командування червоноармійців, що переховувалися», а «дрібні хлібороби для боротьби з більшовиками влаштували свої загони на місцях») [63, арк. 20 зв.]. Тоді ж, за розпоряджен-

ням військово-польового штабу в російському Курську, було зачинено абсолютно всі кордонно-перепускні пункти на державному розмежуванні між РСФРР та Українською Державою. Як наслідок, тисячі пасажирів потягів, яких це заскочило зненацька, скопичилися на українських станціях Беленіно, Сажне, Білгород, Коренево й звідти вимушено повернулися до Харкова (більшовики допускали пропуск до Росії лише з особливого дозволу їхнього харківського консула, місцеперебування якого тоді вже ніхто не міг установити) [63, арк. 20 зв.].

Паралельно більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, чия мета полягала у фізичному усуненні гетьмана та здійсненні військового заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти чинної влади. Як бачимо, разом із планами збройного повстання, який організовували українські соціалісти, було розроблено й план фізичного знищення П. Скоропадського, який готували російські більшовицькі й лівосерівські агенти, позаяк у спецслужб РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних терористичних кадрів і практичного досвіду, й у цьому рельєфно видно більшовицьку кооперацію з планами заколоту українських соціалістів (т. зв. групою Винниченка – Шаповала) [9; 11].

Тим часом на примарному небосхилі військово-міжнародного та соціально-політичного становища наелектризованість сягала апогею та загрожувала вибухнути блискавками небачених досі потуги й масштабу. Над європейськими просторами повів вітер карколомних змін, у перебігу Першої світової війни тривали переломні події, Центральним державам провіщали крах у борні з країнами Антанти, а отже, насувався час тектонічних військово-політичних геополітичних трансформацій, що неминуче мали позначитися й на внутрішньополітичному становищі в Україні та навколо неї. Прийдешні зміни відчували всі, й усі потужні (і не тільки) гравці на українській політичній шахівниці готувалися зустріти нову дійсність у всеозброєнні.

Тож 31 жовтня новопризначений Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот у своєму таємному обіжникові оголосив підлеглим службам, губернiальним і повітовим старостам, міським отаманам та органам державної безпеки про рішучий намір покласти край розгойдуванню суспільства, спробам занурити країну в хаос громадянського протистояння й намірам зруйнувати наявний лад і форму влади в державі [16, арк. 100]. До числа безумовно шкідливих і небезпечних державному ладу партій, організацій і гуртків Міністр внутрішніх справ зараховував: Російську комуністичну партію (більшовиків); Всеукраїнську організацію комуністів (більшовиків) [15, арк. 5–5 зв.]; партії та гуртки анархістів, незалежно від їхніх назв і відтінків; лівих російських соціалістів-революціонерів; лівих з Української партії соціалістів-

революціонерів (українських лівих есерів) як таких, «що примикають до більшовиків»; правих російських соціалістів-революціонерів, адже вони «виявили прагнення до створення військових організацій на Україні, для збройного повстання проти Гетьманської влади». Ця категорія партійно-організаційних клаптиків політичного пазла тогочасної України, за вказівкою очільника МВС, підлягала «найрішучішому переслідуванню усіма законними заходами, тобто осіб, що належать до складу названих спільнот слід піддавати обшуку, арешту і порушувати проти них або судове переслідування або розслідування в порядку закону 24 вересня 1918 року» [16, арк. 100].

Тим часом у Києві в ніч на 6 листопада було заарештовано близько ста осіб, у Харкові розгромлено профспілку металістів, а 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження «військового стану» на Волині (до цього, ще 22 жовтня, на Харківщині було введено надзвичайний стан). 7 листопада 1918 року наказом по МВС Одеське міське отаманство було оголошено в стані надзвичайної охорони [26]. Окрім цього, о 6 год 5 хв у ніч із 8 на 9 листопада «військовий стан» було запроваджено на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині (без Одеси) та в Таврійській губернії (у повітах: Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському й у міському отаманстві Миколаєва) [26].

Водночас, паралельно з антигетьманським заколотом української Директорії, більшовики готували власний завойовницький похід на Україну, яку роздирали громадянське протистояння та політичний ступор. 11 листопада 1918 року РНК РСФРР надала Реввійськраді директиву протягом 10 днів розпочати наступ на Україну. Уже 17 листопада було утворено Реввійськрату Особливої групи військ Курського напрямку, у складі якої було виділено Московську робочу дивізію та інші частини. Командування групою очолив В. Антонов-Овсієнко. Усі збройні сили, що перебували в нейтральній зоні, переходили у відання Реввійськради групи. Цим було закладено основи Українського фронту (його було створено на початку січня 1919 р. згідно з постановою Реввійськради РСФРР). Радянські війська перейшли в наступ 18 листопада 1918 року, а більшовицькі повстансько-партизанські загони вже діяли в українському запіллі. Під час цих боїв частини Українського фронту систематично поповнювали бійцями з Петроградського, Московського, Орловського й інших військових округів Російської Федерації.

Тоді вже було перервано безплідні мирові перемовини з делегацією РСФРР. Коли ж радянські делегати від'їжджали, Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот ужив усіх заходів, аби більшовиків виїхало якомога більше з України, і саме тому погоджувався на всілякі збільшення їхніх дипломатичних списків. Натомість директор Департаменту Державної варти МВС П. Аккерман уважав, що, коли вже переговори з цими «злоді-

ями» припинено, руки в нього розв'язані, а тому й прагнув заарештувати побільше більшовиків у Києві, а відтак, після від'їзду Д. Мануїльського, усіх їх запроторити до в'язниці. Та позаяк В. Рейнбот не схвалив плану свого підлеглого П. Аккермана, той, із властивим йому запалом, вирішив відігратися. Він інсценував на прикордонній станції «бандитський» наліт на делегатський потяг, під час якого більшовицьких дипломатів, зокрема Х. Раковського та Д. Мануїльського, було побито по писках, а дипломатичні скрині порозкрито й забрано частину листувань (для більшого маскараду відібрали й трохи грошей і речей). У тому «експропрійованому» листуванні українські агенти знайшли й указівки, хто у військових австрійських і німецьких частинах підтримував зв'язок із більшовиками.

Тим часом чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширили всім Києвом і країною. В. Винниченко й М. Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на офіційному засіданні УНС, скликаного за ініціативи есефів (представників Української партії соціалістів-федералістів), називаючи їх авантюристичними й провокаційними. Схожі відповіді В. Винниченко дав і начальникові штабу німецьких військ в Україні В. фон Іренеру й німецькому консулові Е. фон Тілю, які ввечері (о 20 год) 12 листопада викликали його до себе й попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму. Утім уже 13 листопада (у ніч на 14-те) було зорганізовано Директорію, яка очолила спробу військового соціалістичного перевороту в Україні й повалення гетьманату. Заколот, власне, як організовану й цілеспрямовану спробу повалення влади силами військових частин, було розпочато з вечора 15 листопада на ранок 16 листопада 1918 року, коли особовому складу Окремого загону Січових стрільців (а в ОЗСС тоді було 46 старшин і 816 стрільців, які мали у своєму розпорядженні 12 кулеметів і 4 гармати [32, с. 135]), оголосили про початок повстання й перехід на бік Директорії. Більшовики ж, як зізнався В. Антонов-Овсієнко, «під прапори Петлюри... послали всі свої революційні комітети» [2, с. 118]. Натомість гетьман негайно заборонив збори й маніфестації, закрив вищі школи й запровадив попередню цензуру воєнного часу. Увечері 16 листопада з Білої Церкви до Фастова прибув перший панцерний ешелон Січових стрільців, а 17 листопада вранці – другий ешелон січовиків, також перетворений на панцерник. І вже наступного дня під Мотовилівкою відбувся бій між республіканцями й гетьманцями, у якому останні зазнали поразки.

В Україні склалася патова ситуація для всіх фігурантів і сил тогочасного історичного менту, позаяк ніхто вже не був у змозі зупинити маховика хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові й смородом трупів, од яких у вождів і вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився посмак влади, а отже, і наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик

бенкетувати на чужому пожарищі: «червоні» росіяни – на півночі, «білі» росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні тощо. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися всі: українські соціалісти, російські більшовики й ліві есери, махновці й інші анархісти, російські монархісти й єдинонеділимці, робітники та селяни, різного штибу отамани й просто ватаги волоцюг. Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість [9; 11].

Тим часом 17 листопада 1918 року в Курську за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів РСФРР для цілком «прозорої» перспективи військових дій почав формуватися ударний кулак – група військ Курського напрямку. Ця група військ мала завдання «визволити» Україну. До її складу, окрім українських частин, що їх створювали з повстанців у нейтральній зоні, було вирішено додати й регулярні частини Червоної армії РСФРР. Командувачем угруповання було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований більшовицько-радянському головнокомандувачеві І. Вацетісу. Тоді ж, у листопаді, значна група лідерів КП(б)У разом із Й. Сталіним (у його вагоні та під його під пильним особистим контролем) із Москви перемістилася поближче до українського кордону – у район Курська. У цьому ж таки вагоні нарком у справах національностей РНК РСФРР, член РВС (Револьюційної військової ради) РСФРР і член ЦК КП(б)У Й. Сталін 28 листопада вольовим розпорядженням ЦК РКП(б) утворив т. зв. український радянський уряд із Г. П'ятаковим на чолі, на допомогу якому й мала прийти зазначена вище російська група військ.

В Україні ж 18 листопада о 24:00 2-й Запорозький полк П. Болбочана збройно виступив на боці Директорії й спільно із залізничною сотнею та 1-м гайдамацьким куреном імені отамана Кириленка захопив місто й проголосив у ньому владу Директорії УНР. Війська, що перейшли на бік Директорії, майже без спротиву німецьких частин узяли під свій контроль усі урядові установи Харкова, зокрема зайняли місцеву контору Державного банку, центральну варту, казначейство, вокзал, управління залізниць тощо [28, с. 1]. Тоді ж, у ніч на 18 листопада 1918 року, із Чернігівщини повідомили про те, що більшовики заволоділи Глухівським повітом; 19 листопада радянські війська захопили Ямпіль та хутір Михайлівський і розпочали стискати кільце навколо Глухова; 20 листопада вони спрямували свої сили й до станції Коренево, а 26 листопада було розпочато наступ авангарду радянських частин у напрямку Мозир – Калинковичі. Болбочанівці ж («Запорожці») водночас залишили Харків і захопили Полтаву, де тоді тривали бої між гетьманцями й республіканцями, а по тому придушили в місті більшовицьке повстання. Проте так вони відкрили шлях в Україну більшовицьким терористичним загонам і радянським військам із території РСФРР.

Із наближенням республіканських військ Директорії до Києва Український ВРК призначив окремих оперативний штаб (М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець), який узявся до організації бойових груп (поміж яких були й більшовицькі). Коли ж 19 листопада 1918 року війська Директорії наблизилися до столиці, УВРК вирішив здійснити в місті повстання. Київ був прямо-таки нашпигований лівими підпільними терористичними групами й, відповідно, збройними сховами для їхніх потреб. Так, наприклад, 22 листопада Осібний відділ Київської добровольчої дружини через власну агентуру виявив на подвір'ї столичного Політехнічного інституту (на Бібіковському бульварі, поблизу залізничної смуги) склад зброї. Коло інституту тоді був завод Гретера, частина робітників якого були більшовиками; вони й улаштували в люку біля купи вугілля та сміття сховок зі зброєю [53, арк. 147]. У Києві масово друкували антигетьманські прокламації та листівки із закликом до повалення чинного ладу (наприклад, у Дніпросоюзі й навіть у Міністерстві народного здоров'я). Більшовицьких агентів було розкидано містом (так, у відділі Придніпровських загонів водієм служив колишній більшовицький комісар М. Зімовцев); активізувалися колишні робітники-заколотники й члени більшовицького комітету заводу «Арсенал»: Куренець, Крилов, М. Лещинський, В. Святогор (який був комендантом Лаври на час убивства київського митрополита); більшовицькою зв'язковою точкою був гараж державного Акцизного відомства на вул. Кудрявській; до столиці прибув колишній начальник Червоної гвардії Струцинський; в «Арсеналі» на службу влаштувався колишній більшовицький комендант Костюк; експедитор Департаменту Експедиції заготовки державних паперів Міністерства фінансів Гурський щоденно о 17:00 збирав республіканський повстанчий актив у I корпусі готелю Михайлівського монастиря; а в Кагарлику мешкав скарбник військово-революційного комітету, що постачав столичному більшовицькому підпіллю великі суми грошей тощо) [53, арк. 184–184 зв.].

Невдовзі, буквально за кілька годин, стало зрозуміло призначення цих та інших збройних схованок, агентурних і друкарських точок та роздрібнених груп агітаторів і терористів. У ніч із 22 на 23 листопада революційні загони з боєм намагалися оволодіти Педагогічним музеєм (будівлею колишньої Центральної Ради), повстанці захопили столичний Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) і Плоский райони, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки й Куренівки. До заколотників приєдналася частина 21-го Сквирського полку. Проте через брак належної координації дій узяти під контроль увесь Київ не вдалося, отож за наказом ВРК повстанці звільнили захоплені пункти [51, с. 140]. Повстання в Києві було врешті придушено.

27 листопада Директорія оголосила загальну мобілізацію до лав Армії УНР усіх громадян од 20 до 30 років включно, які пройшли військову муштру в усіх родах військ, а старшин – до 43 років по всій території України [27, с. 385–386]. Тоді ж члени Директорії надіслали до Харкова отаманові П. Болбочану екстрену листівку, у якій сповіщали, що революційні війська підходять до столиці. С. Петлюра ж цього дня перебував у Феофанії під Києвом, де його штаб розробляв плани здійснити з цього напрямку прорив на столицю через Пущу-Водицю [53, арк. 197–197 зв.]. Із боку ж Трипілля на Бориспіль висунувся підрозділ повстанців чисельністю в 1500 вояків, які мали на меті перерізати сполучення Київ – Полтава [53, арк. 197 зв.].

У Курську ж маріонетковий більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим 29 листопада поширив маніфест, у якому було проголошено повалення влади гетьмана П. Скоропадського та встановлення радянської влади в Україні. Водночас через українсько-російський кордон із півночі переходили більшовицькі війська, і на їхньому шляху майже ніхто не чинив опору. Так, наприклад, Поліський окружний староста барон П. Патон 3 грудня 1918 року телеграмував Міністрові внутрішніх справ, що «за отриманими у штабі германської дивізії сьогодні відомостями, відбулася угода з більшовиками про відкриття кордону України, захищаючи лише смугу дванадцять верст на північ вздовж Поліської залізниці й про безперешкодний пропуск через названу зону усіх неозброєних більшовиків. Більшовики заявили про посилку на Україну агітаторів, чому німці не перешкоджають. Не маючи у розпорядженні воєнної сили, затримати наступ і вплив більшовиків на усю північну частину губернії не можемо; оперувати з добровольчими загонами, з огляду їхньої малочисельності, нема можливості; за появою шкідливого елемента буде встановлено спостереження» [58, арк. 15]. І таке становище було на всіх кордонних теренах Української Держави, коли в підпалену громадянською війною Україну хвиля за хвилею зусібіч уже накочувалися орди чужинців, які незабаром знову перетворять цю країну на людобійне море з крові та страждань...

8 грудня за наказом С. Петлюри республіканці несподівано оточили німецькі гарнізони на Правобережжі й роззброїли їх. Тоді ж більшовики провели успішні перемовини з німцями й досягли їхньої попередньої згоди здати Харків, Павлоград, Синельникове та Катеринославський район, які «червоні» запланувати захопити шляхом інспірування антигетьманського повстання, «затулившись повстанчими загонами з боку Києва». Про це, зокрема, 7 грудня доповідав головнокомандувачу всіма збройними силами РСФРР І. Вацетісу командувач радянських військ в Україні В. Антонов-Овсієнко. Тоді в його розпорядження вже було приготовано для розвитку наступу частини т. зв. 2-ї української радянської дивізії,

що їх спішно зводили в бригаду (6 тис. багнетів, 500 шабель, 7 гармат). Цю дивізію готували для взяття Харкова. Для захоплення Полтавщини готували окремі загони. Відтак метою окупантів були Катеринославщина й Донбас. Для головного удару вже були готові нова т. зв. українська бригада, яку було спішно сформовано біля Нового Оскола – Волуйок, загін Кожевникова, дві батареї, що прибули з Москви, а також повстанчі частини й нові очікувані підрозділи з Росії [43, арк. 75–75 зв.].

Тим часом 9 грудня республіканці розбили гетьманців і німців під Ромоданом, а вже наступного дня у своїй розмові з П. Болбочаном С. Петлюра наказав йому «форсірувати певними частинами наступ на Київ», хоча, і як тоді ж з'ясувалося, наступ на столицю все ж мав відбутися раніше, ніж «Запорожці» встигли б до нього приготуватися [60, арк. 21 зв. – 22]. Незабаром, у другій половині дня суботи, 14 грудня 1918 року, гетьман Павло Скоропадський зрікся влади власноручним актом [7; 29; 33; 36; 37]. У ніч на 15 грудня вся столиця України опинилася під владою республіканців. Українська Держава у формі гетьманату припинила своє існування.

Між тим більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав відозву до робітників, селян і червоногвардійців, закликавши їх повстати на боротьбу проти ворогів влади рад, а Директорію, В. Винниченка й С. Петлюру було звинувачено в «зраді трудящих». Відозву підписали члени «уряду»: Г. П'ятаков (голова), В. Затонський, Артем (Ф. Сергеев), Е. Квірінг, В. Аверін (члени) й І. Кудрін (управитель справами). Тоді як радянські війська переможно просувалися Україною, Директорія раз у раз надсилала до Москви радіотелеграфом ноти протесту (31 грудня 1918 року, 3, 4 та 9 січня 1919 року). На це нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін 5 січня 1919 року відповів, що російських військ в Україні немає, а наступ проти уряду УНР веде армія цілком незалежного українського радянського уряду. 16 січня 1919 року, після бою за Чернігів, Директорія оголосила війну радянській Росії, а вже 5 лютого під більшовицькою окупацією опинилася столиця України – Київ. Почалася довготривала й трагічна друга російсько-(більшовицько-)українська війна, що зрештою закінчилася поразкою Української державності й установленням в Україні майже 70-річної російської окупації.

Тактика й стратегія боротьби РСФРР проти Української Держави в 1918 р. засвідчує про її гібридність, що увібрала в себе різноманітні форми й засоби – від дипломатичного, пропагандистсько-ідеологічного та фінансово-економічного фронтів до заохочуванням внутрішньосупільної боротьби на українському терені (вдало використовуючи й розпалюючи політичні чвари та розкол у країні), застосуванням масового й індивідуального терору, прихованим збройним вторгненням у межі України і, насамкінець, відкритим і прямим військовим вторгненням з метою знищення суверенної Української Держави.

На початку ХХІ ст. Російська Федерація під проводом міжнародного злочинця й президента-диктатора В. Путіна продовжує злочинську практику терору й війн із метою розчленування, поглинання та знищення держави Україна й інших країн, яку застосовував на початку ХХ ст. кривавий більшовицько-радянський режим Російської Соціалістичної Радянської Федерації на чолі з В. Леніним, Л. Троцьким і Й. Сталіним.

1. АВР РФ. Ф. 04. Оп. 51. Т. 338. Спр. 55180.
2. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва; Ленинград: Госвоениздат, 1932. 350 с.
3. *Беднота*, 1918. 31 июля.
4. В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К.: Політвидав України, 1967. 442 с.
5. *Відродження*. 1918. 1 серпня.
6. *Відродження*. 1918. 10 серпня.
7. *Відродження*. 1918. 15 грудня.
8. Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. Т. 7. Москва, 1976. 700 с.
9. *Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. К.: Крок, 2019. 626 с.
10. *Гай-Нижник П.* Трагедія у Києві, що сколихнула громадськість всієї України // Профспілки України, 1998. № 3. С. 67–69.
11. *Гай-Нижник П.* 1918-й: два перевороти. К.: Видавець Марко Мельник, 2019. 298 с.
12. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сборник документов и материалов. Т. 1. Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. К., 1967. 874 с.
13. Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сборник документов и материалов. Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. К., 1967. 918 с.
14. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), Ф. р. 2793. Оп. 1. Спр. 883.
15. ДАКО, Ф. р. 2793. Оп. 2. Спр. 3.
16. Там само. Спр. 5.
17. Там само. Спр. 10.
18. Там само. Спр. 11.
19. Там само. Спр. 13.
20. Там само. Спр. 25.
21. Там само. Спр. 43.
22. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. р. 5567. Оп. 1. Спр. 20.
23. ДАСО, ф. р. 5962, оп. 1, спр. 1.
24. *Деникин А.И.* Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва; Ленинград, 1930. С. 136–185.
25. *Державний вістник*. 1918. № 30. 4 серпня.
26. *Державний вістник*. 1918. № 68. 9 листопада.
27. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Т. 2. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) [та ін.]; упоряд.: В. Верстюк (керівник) [та ін.]. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 743 с.
28. Земське діло. 1918. 20 листопада.
29. *Кієвська мысль*. 1918. 15 (2) декабря.
30. *Кляцкин С.М.* На защите Октября. Москва, 1965. 475 с.
31. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сборник документов и материалов. К.: Политиздат Украины, 1972. 680 с.
32. *Кучабський В.* Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. 663 с.
33. *Мир*. 1918. 15 декабря.
34. *Могиланский Н.М.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва; Ленинград, 1930. С. 115–135.
35. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. К.: Наукова думка, 2011. 390 с.

36. Наш путь. 1918. 15 декабря.
37. «От власти отказываюсь» (Документы о гетманщине из архива Харьковского губернского старосты) // Летопись революции, 1924. № 2 (7). С. 224.
38. Очерки истории Коммунистической партии Украины. К.: Политиздат Украины, 1977. 816 с.
39. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. К.: Издательство политической литературы Украины, 1988. 258 с.
40. Последние новости, 1918. 31 августа.
41. *Приходько В.К.* З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі. Хм., 2012. 103 с.
42. РГАСПИ. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 192.
43. РГВА. Ф. 103. Оп. 1. Спр. 507.
44. Резолюція II з'їзду КП(б)У «Про поточний момент» // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. I. К.: Ордена Трудового Червоного Прапора видавництво політичної літератури України, 1976. С. 34–36.
45. Речь тов. Зиновьева // Северная Коммуна. 1918. № 109. 19 сентября.
46. *Свердлов Я.М.* Избранные произведения. Т. 3. М.: Госполитиздат, 1960. XI, 274 с.
47. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с.
48. *Соловйова В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ; Донецьк: Юго-Восток, 2006. 393 с.
49. Съезд волостных Исполкомовъ. Телеграмма товарищу Ленину // Коммунист, 1919. 1 июня.
50. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. Т. 1. М.: Наука, 1981. 422 с.
51. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. Т. III. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. 159, [1] с.
52. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України),). Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6.
53. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 71.
54. Там само. Спр. 103.
55. Там само. Спр. 109.
56. Там само. Спр. 110.
57. Там само. Спр. 114.
58. Там само. Спр. 250.
59. Там само. Спр. 725.
60. Там само. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 12.
61. Там само. Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 713.
62. Там само. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 131.
63. Там само. Ф. 2586. Оп. 1. Спр. 2.
64. Там само. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 10.
65. Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 87.
66. Prager Tagblatt, 1918. 7. August.

Pavlo HAI-NYZHNYK,
Doctor of History,
Deputy Director,
Scientific Research Institute of Ukrainian Studies,
Ministry of Education and Science of Ukraine,
Member of the Academy of Political Science of Ukraine

**DIPLOMACY OF DECEPTION AND TACTICS OF TERROR:
HYBRID POLITICS IN THE STRATEGY AND PRACTICE
OF THE SECRET WAR OF SOVIET RUSSIA
AGAINST THE HETMANATE
(April – December 1918)**

Abstract. The article highlights the behind-the-scenes policies of hybrid war of the Russian Socialist Federative Soviet Republic (RSFSR) against the Ukrainian State headed by Hetman Pavlo Skoropadskyi (April – December 1918). The author examines anti-Ukrainian activities of the Council of People's Commissars of the RSFSR, the ruling Russian Communist Party (Bolsheviks), and the allied Russian parties of left and right socialist-revolutionaries and anarchists. These include Soviet Russia's efforts to undermine social and political stability in Ukraine; organisational, armed, and financial assistance to anti-government insurgent units; guidance of the rebel movement; organisation of large-scale strikes and sabotage via secret agents as well as setting up arms caches and underground networks of revolutionary committees, etc. The article exposes secret aspects of subversive anti-Ukrainian activities of Bolshevik diplomacy in Ukraine, particularly of the Soviet consulate in Odesa, and its assistance to the anti-hetman movement with the acquiescence of German diplomats accredited to the Ukrainian State. Special attention is attached to the Soviet-Bolshevik policy of establishing secret military units of the underground socialist terrorist army in Ukraine and such steps of the Russian Soviet government as supporting and sponsoring mass rebel and terrorist movements and the direct organisation of acts of individual terror against Ukrainian public figures, including several attempts to assassinate Hetman Pavlo Skoropadskyi. The author notes that Ukrainian security services were aware of the structure, network, subversive activities, and organisation of attempted assassinations of the Ukrainian hetman. The article describes the preparation of the Soviet armed invasion of Ukraine and records the beginning of the military aggression in the autumn of 1918.

Keywords: Bolshevik terror, RSFSR, Skoropadskyi, Ukrainian State, hybrid war.